

# ҰЛЫ ДАЛА ӨРКЕНИЕТІ

## § 7. «Ұлы Даңа» ұғымының тарихи-географиялық сипаттамасы

### Бүгінгі сабакта:

- «Ұлы Даңа» мен «Еуразия даласы» ұғымдарының айырмашылығын;
- Ұлы Даңаның географиялық сипаттамасын;
- Ұлы Даңаның тарихи-мәдени аспектілерін;
- Еуразия тарихындағы Ұлы Даңаның орнын қарастырамыз.

**Географиялық сипаттама.** «Ұлы Даңа» деп Дунайдан Алтайға, одан Маньчжурияға (Қытайдың солтүстік-шығысындағы облыс) дейінгі жерді алып жатқан Еуразияның орталығындағы кең аумақты атайды. Бұл белдеудің ұзындығы алты мың шақырымға созылса, ені мың шақырымды<sup>1</sup> құрайды. Ұлы Даңа – географиялық емес, тарихи-мәдени ұғым. Бұл аймақтың географиялық атапуы – Еуразия даласы. Ұлы Даңаның ландшафттылары біртекті емес, ол далалық, тоғайлы, жартылай шөлейтті және құмды болып келеді. Даңаның солтүстігі орманды алқаптармен, соның ішінде тайгамен шектеседі. Ұлы Даңаның оңтүстігі өзен-көлдер, теңіздер (Қара, Азов, Қаспий теңіздері) мен биік тауларға (Кавказ, Тянь-Шань) барып тіреледі.

### Кілт сөздер:

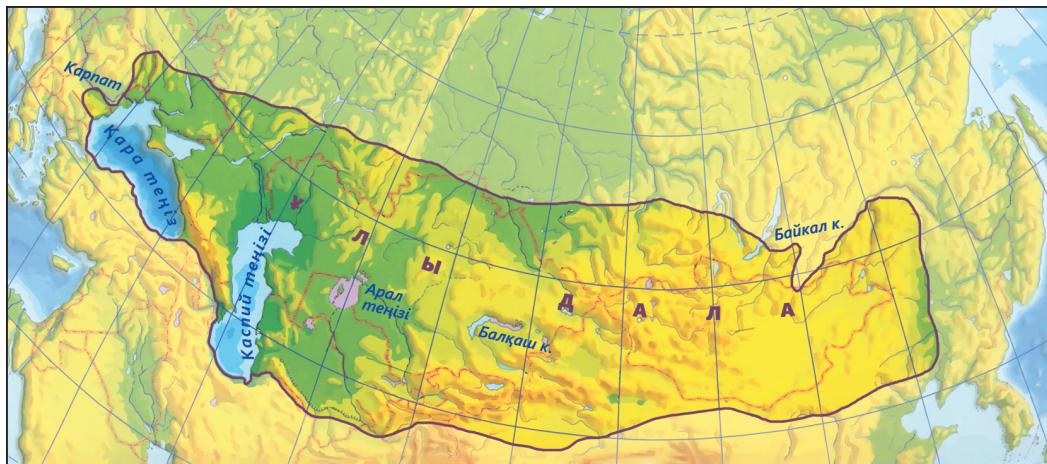
- экологиялық орны
- әскери-саяси тарихы
- тілдік топ
- көлік дәлізі

**Назар аударыңдар!** Ұлы Даңа – тарихи-мәдени, ал Еуразия даласы – географиялық ұғым.

Орта фасырлардағы Ұлы Даңаның (Дунайдан Алтайға дейінгі ара-лық) атапуы мұсылман жазба деректерінде *Дешті Қыпшақ* аталады. Қазақстан тарих ғылымында X–XVII фасырлардағы Қара теңіз бен Қаспий аралығын «Батыс Дешті Қыпшақ», ал қазақ даласын «Шығыс Дешті Қыпшақ» деп атап қалыптасқан.

**Ұлы Даңаның маңызды тарихи-мәдени мәні.** Ұлы Даңа Еуразия мен оның халықтарының, оның ішінде қазақ халқының тарихында

<sup>1</sup> Егер оңтүстік шөлді де көшпелі өркениет аймағының таралуы деп есепке алсак, онда бұдан да ауқымды болады.



Ұлы Даала картасы

маңызды рөл атқарды. Ұлы Дааланың осындай маңызға ие болуының бірнеше мәнін бөліп көрсетейік.

Ұлы Даала көшпелілер өркениетінің «бесігі» саналады. Мұның негізінде табиғи-географиялық фактор, яғни көшпелі малшаруашылығын өркендетуге қолайлы экологиялық жағдай жатыр. Әртүрлі мезгілде сан алуан шөп түрлері басып жататын даала мен жартылай шөлейтті аймақтар жылқы мен ұсақ малдар үшін таптырмас жайылым болды. Сондай-ақ климаты құрғақ болуына байланысты Ұлы Дааланы игеруге жалғыз шаруашылық түрі – көшпелі және жартылай көшпелі малшаруашылығы қолайлы еді.

**Назар аударыңдар!** Дааланың экологиялық, табиғи-климаттық жағдайы көшпелі малшаруашылығына қолайлы болды. Бұл көшпелі өркениеттің ұзақ уақыт сақталуына ықпал етті.

Дала өркениетінің этникалық сипаты әртүрлі болды, ол бір халықпен (этносмен) және бір дінмен шектелмеді. Көшпелілер алуан түрлі тілде сөйлейтін (туркілер, моңғолдар, ирандықтар) және түрлі нәсілге жататын (моңголоидтер, европеидтер және аралас нәсіл түрлері) халықтардан құралды. Олардың ұстанған діні де әртүрлі (тәңіршілдік, зороастризм, буддизм, ислам) болды. Оларды «туыстастырған» және біріктірген Ұлы Даала мен көшпелі малшаруашылығы еді.

Ұлы Даала елеулі тарихи оқиғалар алаңы болды. Оның тарихы кескілескен шайқастар мен жорықтарға және басқа да әскери-саяси оқиғаларға толы көшпелі мемлекеттер тарихы еді. Оның кейбіреуінің аса ауқымды болғаны соншалықты, бүкіл Ұлы Дааланы қамтып, тіпті оның ауқымынан асып та кетті. Көшпелі халықтар мен мемлекеттер бірде өзара жауласып, бірде күш біріктіріп, одақтас та болып отырды.



Ұлы Даала

Жылнамашыларды қызықтыратын да осындай тарихи оқиғалар еді. Шынымен де, өткенге қызығушылық танытатындар үшін маңызды оқиғаларға толы тарих еді. Көшпелілер бүкіл Еуразияның саясатына ықпал етіп қана қоймай, тіпті олардың саясатын да анықтады.

Ұлы Даала – кең-байтақ ашық кеңістік. Даланың табиғаты ұшықыры жоқ байтақ алқапты болып келеді. Осыған байланысты ежелгі уақыттан бері бұл аумақта түрлі нәсілдер, тілдер, тайпалар, мәдениеттер, діндер және өркениеттер тоғысып жатты. Сондай-ақ технологиялардың, мәдениет пен әлеуметтік жетістіктердің өзара арасында тоқтаусыз жүріп отырды. Ұлы Даала Алтай халықтарының ежелгі атамекені болған, тіпті ұндиевропа халықтары<sup>1</sup> да осы жерден шыққан болуы мүмкін деген болжамдар да бар. Ұлы Даала түріктер мен монголдар, ирандықтар мен славяндықтар өзара және өзге халықтармен де байланыс орнатып отырды. Даала халқының нәсілдік, тілдік және этникалық өр алуандығы, олардың көшіп-қонып жүретін жерлерінің аса ауқымдылығы, ондағы көшпелілердің тілдік және этникалық құрамын, археологиялық мәдениетін анықтауда қындық тудырады. Қезінде осы далада өмір сүріп, артына түрлі ескерткіштер қалдырып кеткен халықтардың қай тілде сөйлегенін анықтау археологтер үшін күрделі іс. Даланың өр аймағында пайда болып, тіршілік еткен ежелгі, орта ғасырлардағы және қазіргі замандағы этностардың қалыптасуын анықтау да оңай шаруа емес. Ұлы Даланың «қазанында қайнаған» халықтардың сан қылыш оқиғаларға толы тарихын қызығушылықпен қарauғa итермелейді.

<sup>1</sup> Ұндиевропалықтардың түпкі шыққан жері дәл қай жер екені ғылымда өлі анықталмаған.

Ұлы Дағы тарихының тағы бір қыры – көшпелілердің және отырықшы-егіншілік өркениеттің өзара ықпалдастығы. Ежелгі заманда көшпелілер ортаазиялық, ирандық, антикалық және қытайлық өркениетпен байланыс орнатса, орта ғасырларда қытайлық, христиандық және исламдық өркениеттермен тығыз қарым-қатынаста болды. Көшпелілер сақ, ғұн дәуірлерінде және Моңғол империясы мен Алтын Орда уақытында Еуразияның халықаралық саясатына өз үстемдігін жүргізіп отырды.

Сонымен қатар Ұлы Дағы Қызы Шығыс пен Алдыңғы Азияны, Қызы Шығыс пен Еуропаны, Оңтүстік Азия мен Русьті байланыстырып, Ұлы Жібек жолының қалыптасуына ықпал еткен көлік дәлізі болды.

#### Ұлы Дағаның маңызды тарихи-мәдени мәндері

Экологиялық орны	Тарих алаңы	Ашық кеңістік	Өзара ықпалдастық аймағы	Көлік дәлізі
Ұлы Дағаның табиғи-климаттық жағдайы көшпелі өркениеттің пайдасы мен өркендеуіне ықпал етті	Ұлы Дағаның тарихы барысында көптеген мемлекет құрылышы, бірқатар маңызды оқигалар өтті	Ұлы Даға тілдік, антропологиялық және этникалық араласулар мен өзара мәдени байланыстардың орталығы болды	Ұлы Дағаның шегаралық аймақтары көшпелі және отырықшы өркениеттердің өзара ықпалдасан аймағы болды	Ұлы Даға Шығыс пен Батыс арасындағы көлік дәлізі қызметін атқарды

**Корытынды.** Ұлы Даға – Еуразияның орталығында орналасқан кең-байтақ даға белдеуі, көшпелі өркениеттің «бесігі». Ұлы Дағада өрғасырда алуан тілде сөйлейтін, нәсілдік сипаты әртүрлі көшпелі және жартылай көшпелілер қоныс тепті. Олардың барлығын ортақ көшпелі өркениет біріктірді. Ұлы Даға тарихы – көшпелі мемлекеттердің және көшпелі ұлы империялардың тарихы. Ұлы Даға – үздіксіз байланыстар мен қатынастар аймағы, Азия мен Еуропаны байланыстырган ауқымды көлік дәлізі.

#### Оз білімдерінді тексеріндер.

1. Қалай ойлайсындар, неге Қазақстанның тарихы Ұлы Даға тарихымен тығыз байланысты?
2. Не себепті археологтерге Ұлы Дағадағы қандай да бір археологиялық мәдениетті таратушылардың қай тілде сөйлегенін анықтау қыныңдық тудырады?
3. Кестені қолдана отырып, Ұлы Даға тарихындағы маңызды аспектілерді баяндаңдар.

### **Картамен жұмыс.**

1. Картадан Еуразия даласының батыс, орталық және шығыс бөлігін көрсетіндер.
2. Қазіргі замандагы қай мемлекеттің аумағында Ұлы Даланың тарихы жатыр?

### **Ізденімдік жұмыс.**

1. Қосымша дереккөздерден қазіргі қай халықтар алтай, үндіеуропалық және оралдық тілдер тобына кіретінін табындар. Бұл тілдік толтар неге бұлай аталады?
2. Қосымша дереккөздерден көшпелі мемлекеттер мен бұрынғы өткен империялар туралы мәлімет жинаңдар. Олар қай ғасырларда өмір сүрген?

### **Күрделі тапсырмалар.**

1. Неге Еуразия даласымен шектесіп жатқан орманды дала, жартылай шөлдер мен шөлдер «Ұлы Дала» ұғымына жатқызылады? Неге «Еуразия даласы» физикалық-географиялық ұғым, ал «Ұлы Дала» тарихи-мәдени ұғым саналады?
2. «Қыпшақ даласы» мен «Дешті Қыпшақ» тарихи атаулары арасында өзара қандай байланыс болуы мүмкін? Парсы тіліндегі *дешті* сезі нени білдіреді?

## **§ 8. Ұлы Дала көшпелі өркениетінің қайнаркөзі және қалыптасуының ерекшеліктері (энеолит пен қола дәуірі)**

### **Бүгінгі сабакта:**

- Ботайлықтар – Еуразиядағы тұңғыш жылқы өсірушілер;
- қорғандардағы Қөнешүңқыр мәдениеті;
- қола дәуіріне өту;
- Андрондық мәдени қауым туралы білеміз.

**Энеолит дәуіріндегі Ұлы Дала.** Энеолит (тастымысты дәуір) дәуірі б.з.б. III–II мыңжылдықтардың қамтиды. Бұл дәуірде Далада малшаруашылығы пайда болды. Далалықтардың жылқыны қолға үйретуін Солтүстік Қазақстандағы Ботай-Терсек археологиялық мәдениетінің қалыптасуымен байланыстырады. Бұл өтпелі мәдениетте аңшылық басым болып, малшаруашылығы енді ғана қолға алына бастады.

**Ботай (Ботай-Терсек) мәдениеті** – адамзат тарихындағы жылқы өсірушілердің алғашқы мәдениеті. Ботай қонысы б.з.б. 3700–3100 жылдары өмір сүрді. Ботайлықтар жылқы өсірумен айналысты. Жылқы еті мен қымыз олардың негізгі азықтары болды. Олардың жылқыны қолға үйретуі мен атқа салт мінүін Ботай қоныстарынан табылған ат өбзелдері, тұсауға арналған ілмектер мен басқа да заттар дәлелдейді.

### **Кілт сөздер:**

- энеолит
- Ботай мәдениеті
- жылқы өсіру
- қола дәуірі
- андрондықтар
- Андронов мәдениеті
- тарихи қауымдастық

**Назар аударыңдар!** Жылқыны қолға үйрету б.з.б. IV мыңжылдықтың ортасында (Ботай-Терсек мәдениеті) Солтүстік Қазақстан даласында басталды.



Ботай мәдениеті тұрғынжайының жаңғыртпасы

Ботайлыштар мыс қорытуды білмеді, бірақ тастан және сүйектен құрал жасауды жақсы меңгерді. Олар ағаш беренесінен жартылай дөңгелек баспана тұрғызып, оның жіктерін шөппен және мүкпен тығыздап біtedі. Төбесін сазбалшықпен сылап, шыммен жауып, тұтін шығатын тесік қалдырды. Қабыргаларға ет сақтайтын орындарды ойып жасады.

Ботайлыштардың жылқы асырау мәдениеті Ұлы Даңдағы көшпелі өркениеттің қалыптасуында маңызды рөл атқарды. Олардың бұл мәдениеті болашақтағы қазақтардың көшпелі өркениетінің тікелей негізі саналады. Осы мәдениеттің жұрнағынан қазақтардың бүгінге дейінгі мәдениетіне тән белгілерді көруге болады (жылқы өсіру, жылқы еті мен қымызды пайдалану).

**Назар аударыңдар!** Энеолит дәуіріндегі ботайлыш жылқы өсіру мәдениеті Ұлы Даңаның малшаруашылығы өркениетінің негізі және қазақтардың көшпелі мәдениетінің алғашқы бастауы болды.

Б.з.б. III мыңжылдықта Ботай мәдениеті өз ерекшелігін жоғалтты. Бұған табиғаттың қуаңшылыққа ұшырауы және жылқы басының азаюы себеп болды. Ботайлыштар өз қоныстарын тастап, Оңтүстік Орал мен Шығыс Қазақстандағы балық аулау мен аңшылықты қосіп еткен тайпалар арасына сіңіп кетті.

Энеолит және ерте қола дәуіріндегі **Көнешүңқыр мәдени-тариҳи қауымдастыры** б.з.б. 3600–2300 жылдары Ұлы Даңаның батыс бөлігін қамтыды. Көнешүңқырлықтар мал өсірумен айналысып, жартылай көшпелі болды. Олар ірі қара, ұсақ малдар және жылқы өсірді. Жайылымға дөңгелекті жүк арба арқылы көшпіп-қонып жүрді. Ұлы Даңаның бар-

лық тұрғындары секілді егіншілікке қарағанда, малшаруашылығына көбірек көңіл бөлді.

Мәйіттерді қорған астындағы шұңқырға жерлеуі Қөнешүңқыры мәдениетінің өзіндік белгісі болып табылады. Мәйітті тізесін бұгіп, арқасымен жатқызып, үстіне бояу сепкен. Адамдармен бірге жануарларды да қоса көмді. Кейбір қорғандардан төрт дөңгелекті арбаның қалдықтары мен саздан жасалған үлгілер табылды.

Қола дәүіріндегі өзгерістерге – тұрақты қоныстар, дөңгелекті көлік және қола құю жатады. Б.з.б. II мыңжылдық Ұлы Дағын үшін үлкен бетбұрысты кезең болды. Қуаңшылық салдарынан шаруашылық тұрларі мен мәдениет өзгерді. Жаңа технологиялар пайда болып, тайпалардың кең ауқымды көшпі-қоны басталды. Өмірдің барлық саласында үлкен жетістіктер орын алды. Малшаруашылығы мен егіншіліктің дамуы адамдарды тұрақты азықпен және киіммен қамтамасыз еткендікten, халық бір орында мекендей бастады. Ал бұл үлкен және ұзақ уақыт тұратын қоныстардың пайда болуына өкелді. Тіпті олардың кейбіреуін (Арқайым, Сынтасты<sup>1</sup>) алғашқы қалалар деп атауға болатын еді. Бас-пана үлгілері өзгеріп, үйлер кең және өмір суруғе ыңғайлы бола бастады. Қыыш шеберлері, тігіншілер, сүйек өндеушілер, зергерлер сияқты қолөнершілер пайда болды.

Б.з.б. III мыңжылдықтың соңында дөңгелекті арбалар жасала бастады. Ауыр жүк арбаларын өгіздерге жекті. Дөңгелекті көліктің пайда болуы алысқа көшуге мүмкіндік берді. Осы кездері малшаруашылығымен айналысатын тайпалар арасында жиі-жиі қақтығыстар орын ала бастады. Бұл өскери істің дамуына өкеліп, нәтижесінде атқа жегілген өскери арбалар пайда болды. Бұл сол кездегі аңыздардан да көрініс береді: Авеста аңызында Құдайлар шайқаста жауынгерлерге көмектеседі, ал жауынгерлер қамқоршысы Митра құдайы аспанда дөңгелекті өскери арбамен жүреді. Дағын тұрғындарының өнерінде де өзгерістер орын алды: тасқа қашалып салынған арбалар, доңғалақ түріндегі күншуақ таңбалар<sup>2</sup> сол уақыттың еншісіне жатады.

**Назар аударыңдар!** Қазақстандағы қола дәуірі 6.з.б. XVIII–VIII ғасырларды қамтиды.

<sup>1</sup> Арқайым мен Сынтасты Ұлы Дағынның қазіргі Ресейдегі Оңтүстік Орал жерінде орналас-ты. Бұл қоныстардың үқсас тұрларі Қазақстанның аумағында да кездеседі. Бұл мәдениеттің ете жақындығы мен бірегейлігін байқатады.

<sup>2</sup> Күншуақ таңба – Құнді нышандық бейнелеу. Шенберден (дөңгелектен) бөлек, ертедегі арийліктердің Қүншуақ белгісі *свастика* болды.



Арқайым тұрағы

Б.з.б. II мыңжылдықтың басында Ұлы Дағы тұрғындары қола қорытуды (мыс пен қалайы қосындысы) мендерді. Б.з.б. II мыңжылдықтың ортасында еңбек құралдарының басым бөлігі мен қару жарап түрлері (найзалар, жебенің ұштары, айбалталар) және өшекей бұйымдар осы металдан жасалды. Қола дәуірінің адамдары үлкен өскери артықшылыққа ие болды.

Ұлы Дағада түсті металл кен көздері көп кездесетін. Сарыарқа мен Қенді Алтайда мыс өндіру б.з.б. II мыңжылдықтан басталып, б.з.б. XIII–XII ғасырларда кен өндіру ісі жоғары шегіне жеткен болатын. Орталық Қазақстан мен өзге де өңірлерде ежелгі заманда кен қазған 500-ге жуық кен орны анықталды.

**Назар аударыңдар!** Материалдық мәдениеттегі б.з.б. III мыңжылдықтың соңы мен II мыңжылдықтың басындағы маңызды жетістік деп дөңгелекті арба мен қола өндірісінің пайда болуын атауға болады.

**Андрондық мәдени-тарихи қауымдастық.** Қазақстан аумағындағы қола дәуірді кейде *Андрон дәуірі* деп те атайды. Б.з.б. III мыңжылдықтың соңында Дағаның қазақстандық бөлігіне Жайық өзені жақтан шығу тегі<sup>1</sup> көнешүнқырлық көптеген малшы тайпалардың қоныстануы басталды. Ирі қара, қой және жылқы үйірі көп болғандықтан, оларға жаңа жайылымдар аса қажет болды. Бұл кезеңде Ресейдегі Оңтүстік Орал мен Қазақстанның далаларында адамдар аз қоныстанып, жерлер бос жатқан.

Жаңа қоныстанған тайпалар өздерінен кейін археологиялық ескерткіштер – қоныстар мен мазарлар қалдырыды. Археологтер оларды ұқсас, бірақ бөлек мәдениет ретінде қарастырады. Мәдениеттер арасындағы айырмашылықтар олардың әртүрлі тайпаларға тиесілі екенін байқатады. Сонымен қатар олардың өзара ұқсастығы мәдениеттің ортақ екенін көрсетеді. Фылымда мәдениеттің осындай жиынтығын *далалық қола мәдениеті* немесе *андрондық мәдени-тарихи қауымдастық* деп атап қалыптасқан. Далалық қола мәдениетін иеленушілерді андрондықтар<sup>2</sup> деп атайды.

**Назар аударыңдар!** Андрондықтар – бір мәдени-тарихи қауымдастық ретінде қалыптасқан, қола дәуіріндегі далалық малшылар мәдениетін құруышылар.

Андрон қоғамында ерлердің мәртебесі жоғары болды. Олар табындарды алыс қашықтыққа бағып, өгіздермен, жылқылармен айналысты. Кен өндірді, тасымалдады, қорытты. Тастандарды өндеп, үйлер, қоныстар

<sup>1</sup> Бұған жерлеу қорғандарының ұқсастығы мен өзге белгілері дәлел.

<sup>2</sup> Мұндай атауды осы мәдениет түрін 1914 жылы алғаш тапқан археологтер жақын маңдағы Андроново ауылының атына орайластырып берді (Батыс Сібір).

салды. Тайпа шегарасын күзетіп, сыртқы жаулардан қорғады, басқа тайпалармен соғыс жүргізді. Малшаруашылығының өркендеуі, дөңгелекті көлікті қолдану және атқа салт мінү секілді Далалық қола мәдениеті келесі дәуірдегі<sup>1</sup> көшпелі малшаруашылығына өтудің алғышартын қалыптастырды.

Андрондықтардың ең басты шаруашылығы мен күнкөріс көзі өрі материалдық байлығы малшаруашылығы болды. Олар, негізінен, сиыр малын өсірді. Қыс мезгілінде андрондықтар баспаналары мен мал қораларын қатарластыра салды. Жылқы өсіруші ботайлықтардан айырмашылығы андрондықтар сүтті мал өсірумен айналысты: сиыр сүті мен сүт өнімдері олардың негізгі азығы болды. Сиыр сияқты бағалы болмаса да, түркы шағын жылқылар да өсірді. Олардың етін азыққа пайдаланды немесе өгіз және түйелермен қатар жегінге қости. Түркы биік жылқыларды салт мінуге немесе өскери арбаға жегуге пайдаланды.

**Корытынды.** Энеолит және қола дәуірі – көшпелі өркениеттің қалыптасу жолындағы маңызды кезең. Жылқыны қолға үйрету, Ботай-Терсек жылқы шаруашылығының дамуы Еуразия даласындағы көшпелілер үшін жылқының ерекше маңызды болуына өкелді. Малшаруашылығының өркендеуі, дөңгелекті көлікті пайдалану және атқа салт мінуді меңгеру көнешүңқырлықтар мен андрондықтар үшін көшпелі малшаруашылығына ауысадың негізін қалады. Қоланы пайдаланып, жаңа қару-жарақ түрлерін жасау далалықтарды мықты да жеңімпаз қауымға айналдырды. Бұл жерде, өсіресе жауынгер-ерлер үлкен маңызға ие болды. Энеолит пен қола кезеңіндегі далалық малшыларға тән қорғандық жерлеу олардың рухани мәдениеті мен шығу тегінің жақындығының белгісі болып есептеледі.

#### Оз білімдерінді тексеріндер.

1. Ботай-Терсек мәдениеті көшпеліліктің қалыптасуына қалай өсер етті? Неге ботайлықтарды көшпелілер деп атауға болмайды?
2. Ежелгі жерлеу қорғандарымен қандай Дағала мәдениеті белгілі?
3. Қуандыштық далаға қалай өсер етті? (Ботай мәдениетіне, андрондық қауымдастық мәдениетіне.)
4. Қазақстан аумағында қола өндірісінің дамуына не ықпал етті?



Қола бүйімдар

<sup>1</sup> Андрондық археологиялық мәдениет пен олардың кезеңделуі туралы толықтай келесі тарауда баяндалады.

### **Картамен жұмыс.**

1. Картадан қола дөүірінде Қазақстан аумағында өндірілген кен орындарын көрсетіңдер.
2. Андрондық мәдени-тарихи қауымдастық мәдениеті таралған аймақты картадан қараңдар.

### **Күрделі тапсырмалар.**

1. Неге андрондық қоныстар ондаған жылдан артық өмір сүрмеді? Адамдар оларды не себепті тастап кетті?
2. Параграфта ботайлық және андрондық қоғамдағы ер адамдардың еңбектері туралы көп айттылады. Бұл қоғамда өйелдер қандай істермен айналысты деп ойлайсыңдар?

## **§ 9. Қазақстан аумағындағы қола дөүірінің археологиялық мәдениетінің ерекшеліктері**

### **Бүгінгі сабакта:**

- археологтердің бір мәдениетті екіншісінен қалай ажырататынымен;
- Қазақстандағы Андронов мәдениетімен;
- Бегазы-Дәндібай мәдениетінің ерекшеліктерімен;
- жерлеу салтындағы өзгерістер – мәдениет көрсеткіші екендігімен танысамыз.

### **Кілт сөздер:**

- археологиялық мәдениет
- археологиялық ескерткіш
- Сынтасты мәдениеті
- Петров мәдениеті
- Алакөл мәдениеті
- Федоров мәдениеті
- Сарғары мәдениеті
- Бегазы-Дәндібай мәдениеті

Қолжазба деректері болмаған немесе мүлде аз сақталған тарихи кезеңдерді тануда археологиялық деректер аса маңызды орын алады. Археология – жоғары дамыған құрал-жабдыққа ие ғылым саласы. Археологиядағы маңызды мәдени<sup>1</sup> белгілерге жерлеу салты мен қыш бүйымдардағы өзгерістер, сондай-ақ қоныстар мен баспаналардың, еңбек құралдары мен қару түрлерінің өзгеруі жатады.

Далалық және көшпелі мәдениет пен өркениетті зерттеуде қорымдар мен қабірлер маңызды рөл атқарады. Ертеде қайтыс болғандарды белгілі бір салттарды сақтай отырып жерлеген. Құрбандыққа мал шалған, бейітке қарулар мен түрлі заттарды қоса көмген. Осы деректер негізінде материалдық мәдениеттің сипатын, қоғамның әлеуметтік жіктелуін, ежелгі адамдардың дін туралы түсінігін білуге болады. Жерлеу салттарын зерттеу барысында археологтер бейіт үстіне қойылған белгіге, жерлеу орнының көлеміне, мүрденің қалай қойылғанына назар аударады. Сондай-ақ құрбандық шалынғанына, жерлеуде бірге қойылған бүйымдарға және тағы басқаларына көңіл бөледі.

телуін, ежелгі адамдардың дін туралы түсінігін білуге болады. Жерлеу салттарын зерттеу барысында археологтер бейіт үстіне қойылған белгіге, жерлеу орнының көлеміне, мүрденің қалай қойылғанына назар аударады. Сондай-ақ құрбандық шалынғанына, жерлеуде бірге қойылған бүйымдарға және тағы басқаларына көңіл бөледі.

<sup>1</sup> Бір археологиялық мәдениеттің басқасынан айырмашылығы.



Сынтасты қорымы

Қыштарды сараптау барысында ыдыстың пішініне және оның жасалу тәсіліне, сазбалшықтың құрамына, сыртқы өндегу ерекшеліктеріне, өсемдік белгілеріне қарайды. Археологтер ескерткіштер қай уақытқа жататынын, бұрынғыны қайталайтындығын немесе жаңаша дүние екендігін анықтайды. Анықталған ерекшеліктерге орай жаңа археологиялық мәдениетті айқындайды.

**Андрондық мәдени-тарихи қауымның мәдениеті.** Андрон ескерткіштерінің басым бөлігі Оңтүстік Орал мен Қазақстанда кездеседі. Олар төмендегі мәдениеттерге негізделген.

**Сынтасты мәдениеті** (б.з.б. ХХІ–ХVІІІ ғғ.). Ресейдегі Оңтүстік Орал жазығында шоғырланған. Бұл мәдениет сазбалшықтан дөңгелете немесе тікбұрышты пішінде ерекше ұлгімен тұргызылған қоныстарымен, екі аяқты арба және жылқыны қоса көмген жерлеу орындарымен белгілі. Осы қоныстардың ішіндегі ең ірілері Арқайым және Сынтасты болып табылады. Қостанай облысында Арқайым архитектурасына үқсас Қамысты қоныстары бар. Оның көлемі 140×150 метр және бұрыштары дөңгеленген төртбұрыш пішіндегі қосарланған үймекпен жабылған. Сынтастықтар мүрдені қабірге сол қырымен алақандарын бетінің тұсына қойып жатқызған. Ерлер мен ұл балаларды қарумен, әйелдерді өшекейлермен жерлеген. Металдан және тастан жасалған еңбек құралдары мен түрлі заттар ерлер қорымынан да, әйелдер қорымынан да табылды. Жерлеу кезінде құрбандыққа жануарлар (жылқы, ірі қара мен ұсақ мал) шалынған.

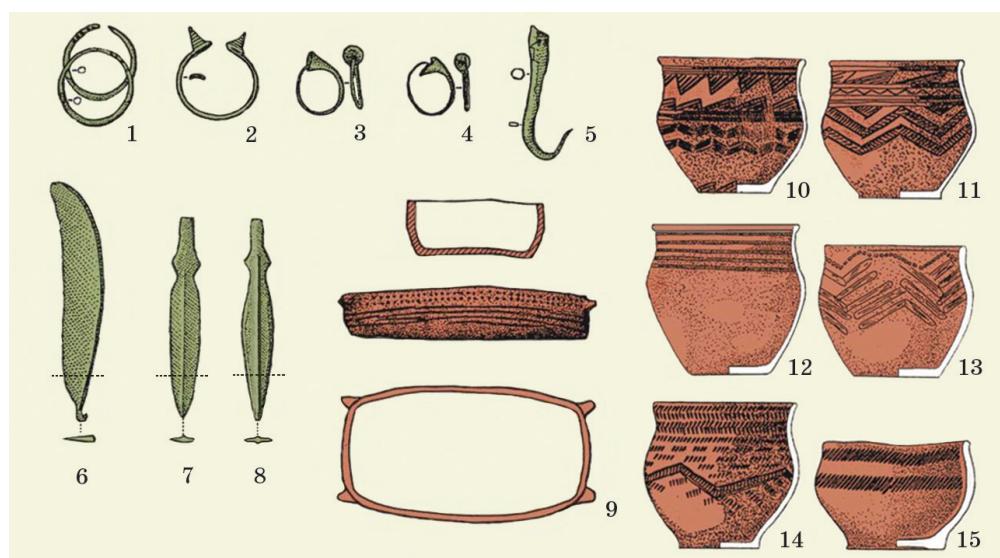
**Петров мәдениеті** (б.з.б. XVII–XVI ғғ.). Сынтастымен жақын болып келеді. Петров қоныстарының негізгі ерекшелігі – қорғаныс орларының болуында. Петровтық жерлеу ескерткіштерінде балалар мен жауынгерлердің жерлеу орындары бөлек орналасқан. Қорымдардан әскери

арбалардың қалдықтары табылды. Үй жануарларының сүйектері көп кездесті. Петровтықтарда қыш өндірісі, тоқымашылық, сүйек өндеу ісі, әшекейлер жасау, қоладан қарулар мен еңбек құралдарын құю өркендеді.

**Алакөл мәдениеті** (б.з.б. XVII–XIII ғғ.). Орманды далада өмір сүрген алакөлдіктер қабыргалары бөренемен құрастырылған үлкен жартылай жер үйлерде тұрған. Әрбір үлкен үйде жерден қазылып, таспен өрілген бірнеше ошақ болды. Батыс Қазақстан далаларында орманның болмауы Тасты-Бұтак қоныстарының өзіндік ерекшелігін қалыптастыруды, онда ағаш орнына тас қолданды.

Алакөлдіктердің жерлеу құрылыштары әртүрлі: топырақ және тас қорғандар, тасты қоршаулар, шеңберлене қаланған тастары бар қорғандар болды. Мәйіттердің шынтағын бүгіп, сол жағымен бүктестіре жатқызып, басын батысқа қаратса жерледі. Алакөл мәдениеті дамуының соңғы кезеңінде мәйітті өртеу (Тасты-Бұтак) белгілері де кездесті. Жерлеу орындарында қарулар мен еңбек құралдары сирек, бірақ әйелдердің әшекейлері көптеп табылды.

**Федоров мәдениеті** (б.з.б. XV–XII ғғ.) алакөлдіктердің дәстүрін жалғастыруды. Белгілі бір кезеңде алакөлдіктер мен федоровтықтар бір-бірімен қатар өмір сүруі мүмкін. Федоровтықтар шығысқа қарай жылжып, Тобыл және Ертіс алаптары маңына қоныстанды. Бұл уақытта федоровтықтарды Батыс Қазақстаннан қималықтар ығыстырып шығарды. Федоров мәдениетінің батыс шегарасы Торғай қолаты болған. Федоровтардың тіршілікке қолайлы, үзак уақытқа лайықталған



Федоров мәдениетінің жерлеу бүйімдары: қола білесіктер (1-2); сырғалар (3-4); қармақ ілгегі (5); қолорак (6); қанжарлар (7-8); қыш ыдыстар (9-15)

қоныстары алакөлдіктердің қоныстарымен шамалас болды. Олардың жеңіл қабырғалы жер үйлері алакөлдіктердің ұлken жартылай жер үйлеріне үқсас.

Федоров обалары өзеннің биік жағалауында тобымен орналасқан, кейде қорғандар мен қоршаулар тізбегі түрінде болады. Тас кездес-пейтін жерлерде федоровтықтар қорғандары қоршаусыз топырақ үймектері түрінде тұрғызылған. Федоровтықтардың материалдық мәдениеті бұйымдарына пышақ-қанжарлар және сүйектен жасалған құралдар тән. Атқа салт мінү кең тарала бастағандықтан, алғаш рет өзекті, сүйекті және мүйізді ауыздықтар<sup>1</sup> қолданыла бастады.

Қола дәуірінің соңғы кезеңінде федоровтық мәдениетті **сарғарылық мәдениет алмастыры** (б.з.б. XIII–VIII ғғ.). Бұл мәдениетке шамамен 200 қоныс пен 40 қорым жатады. Сарғарылықтардың ұлken тікбұрышты жер үйлері федоровтық мәдениет қабатының үстіне салынды. Сарғарылық мәдениеттің ерекше белгісі жапсырма қыш ыдыстары болып саналады. Сарғарылық мәдениетте қолөнер өркендеп, қола металургиясы жоғары деңгейде дамығанын археологтер тапқан заттардан байқаймыз. Сарғарылықтар жақын қашықтыққа көшіп-қонып, ұсақ малдар мен жылқылар өсірді. Сарғары мәдениеті андрондық үлгідегі соңғы мәдениет саналады.

Шығыс және Орталық Қазақстанда қола дәуірінің соңғы кезеңінде ерекше Бегазы-Дәндібай мәдениеті қалыптасты.

**Бегазы-Дәндібай мәдениеті** (б.з.б. X–VIII ғғ.) сарғарылық мәдениеттен өзіндік қыш бұйымдары және басқа да белгілерімен ерекшеленеді. Ол кең-байтақ жайылымдары мен кен орындары бар Сарыарқамен байланысты. Бегазылықтар малшаруашылығы мен қола металургиясының дамуына байланысты өркендерген. Бұл мәдениетте ерте темір ғасырының да белгілері кездеседі. Бірқатар ыдыстан тамғаға үқсас белгілер табылды. Бұл мәдениеттің ерекшелігіне мурдені шалқасынан жатқызып жерлейтін тастан құрастырылған кесенелерінің болуы жатады. Ағаш көмірі мен күл қабаттары ағашпен жабылған төбесін отқа өртеу салтының болғанын көрсетеді. Қазіргі заманда отандық археологтердің ең басты мәселелерінің бірі сарғарылық және Бегазы-Дәндібай мәдениетінің арақатынасын зерттеу болып табылады.

**Жерлеу салтындағы өзгерістер** – мәдениет **көрсеткіші**. Андрон мәдениеті, негізінен, көнешүңқырлықтардың жерлеу салттарына тән ерекшеліктерді сақтады. Сондай-ақ бірқатар тайпалар (бегазы-дәндібайлықтар) қорғандық жерлеуден бас тартып, кесене тұрғыза бастады. Жерлеу салтындағы мұншалықты айырмашылықтар соңғы мәдениетті қола дәуіріндегі өзге мәдениеттерден ерекшелейтін көрсеткіш болып есептеледі.

<sup>1</sup> Ауыздық – аттың аузына кигізілетін жүген болігі.



Бегазы қорымы. Қарағанды облысы

Археологиялық деректер қола дәуірінде Қазақстандағы далалық тайпалар Оңтүстік Орал, Жайық маңы, Алтай және Енисейдегі туыстас тайпалармен өзара тығыз байланыста дамығанын көрсетеді. Ескерткіштерде айырмашылығы аз, түрлі мәдениетке тән сипаттар кездеседі. Сондықтан да археологтер қола дәуіріндегі Дағы мәдениетінің үлкен бөлігін бір мәдени-археологиялық қауымға біріктіріп қарастырады.

**Қорытынды.** Археологиялық деректерге сәйкес, б.з.б. III мыңжылдықтың соңы мен I мыңжылдықтың басында Ұлы Дағада өзара туыстас тайпалар өмір сүрді. Олар *андрондықтар* деп аталды. Малшыбақташылар болғандықтан, олардың негізгі байлығы мал болды. Андрондықтарда өгіздерге жегілетін төрт дөңгелекті жүк арбалар және аттарға жегілетін екі дөңгелекті өскери арбалар болды. Кейін дөңгелекті көліктен бас тартып, атқа салт мінуге көшті. Олар егіншілікті, аңшылықты және балықшылықты кәсіп етті; шебер қолөнершілер болды, қаруды жақсы менгерді. Алғашында олар қоныстарын қорған қабырғалармен қоршап түрғызса, кейіннен ашық қоныстарда үлкен жартылай жертөлелерде тұра бастады. Біртінде жеңіл баспана салуды менгерді. Андрондықтардың малшаруашылығы мәдениеті – Ұлы Дағадағы көшпелі мәдениеттің қалыптасу жолындағы маңызды қадам болды.

**Өз білімдерінді тексеріндер.**

1. Не себепті археологияғының ежелгі тарихын зерттеуде ерекше маңызға ие?
2. Орталық Қазақстандағы андрондық ескерткіштердің ерекшелігі туралы айтындар.
3. Федоров мәдениетіндегі жеңіл қабыргалы жертөленін пайда болуы нені байқатады?
4. Федоровтың бір қонысынан табылған «егіншінің үйі» мен «тоқымашының үйі» нені білдіреді?
5. Қола ғасырының қандай мәдениетін жартылай көшпелі деп атауга болады? Не себепті?

**Картамен жұмыс.**

Картадан тарауда көрсетілген археологиялық мәдениеттің таралу аймағын көрсетеңде тырысындар.

**Құрделі тапсырмалар.**

1. Сынтасты және Петров мәдениетімен салыстырганда, Алакөл мәдениетіндегі жерлеуде жылқының қаңқалары мен дөңгелектің қалдықтары кездеспеуді нені білдіреді?
2. Алакөл мәдениетіне жататын жерлеу орындарынан табылған көптеген өшекейлер нені білдіреді?
3. Бегазы-Дәндібай мәдениетінің андрондық мәдениетпен салыстырганда қандай ерекшелігі бар? Оның ерекшелігін ажыратындар.

## § 10. Ерте көшпелілер дәүіріндегі Ұлы Даға өркениеті

**Бұғынгі сабакта:**

- көшпелі малшаруашылығының пайда болуы;
- көшпелілікті анықтау;
- Ұлы Дағадағы ерте көшпелілік – скифтер, сақтар және сарматтар;
- сақтардың әлеуметтік үйімі туралы білеміз.

Көшпелілік, Дағадағы шаруашылықтың негізгі түрі ретінде, ерте темір (б.з.б. I мыңжылдық) дәүірінде қалыптасты. Темірді игеру мыс пен қоладан жасалған еңбек құралдары мен қаруларды темірге алмастырды.

**Көшпеліліктің пайда болуы.** Дағада ұзақ ғасыр көшпелі малши-егінші шаруашылығы өмір сүрді. Б.з.б. II мыңжылдықтың ортасында көшпелі малшаруашылығына өтудің барлық алғышарттары қалыптасқанымен, ол жүзеге аспады. Көшпелілікке өтуге б.з.б. I мыңжылдықта болған кезекті құрғақшылық ықпал етті. Б.з.б. I мыңжылдықтың алғашқы жартысында құрғақшылыққа ұшыраған Дағада шаруашылық жүргізуінде жалғыз түрі көшпелілік болды. Ұлы

**Кілт сөздер:**

- ежелгі темір дәүірі
- көшпелілік
- көшпелі малшаруашылығы
- nomadism
- көшпеліліктің арбалық түрі
- сақтар
- оқшаулану
- Тасмола мәдениеті
- қорған
- «мұртты» обалар

Даланың барлық белдеуінде андрондық мәдениет түрінің мұрагерлері тұрақты қоныстардан бас тартып, жыл бойы көшіп жүретін көшпелілікке ауысты. Қоныстар мұлдем бос қалды немесе маусымдық қонысқа айналды. Осыдан бастап малшаруашылығы басты шаруашылық түріне айналды. Көшпеліліктің тағы бір ерекшелігі малды жыл бойы далада бағу болды. Андрондықтар қыс мезгілінде малды өз баспаналарында үстады немесе арнайы қорада бақты. Олар малды алдын ала дайындалған азықпен (шөппен) асырады. Өйткені ол кезде, негізінен, қар астынан өздігінен шөп таба алмайтын сиыр түлігі басым болған еді.

Көшпелілер мал құрамын өзгертіп, тебінге ыңғайлы қой мен жылқыны көбірек өсіре бастады. Жайылымды тиімді пайдалану үшін көшпелілер маусымдық көшуді меңгерді: шөптің қашан, қайда өсетінін зерттеді, бір маусымдық жайылымнан басқасына көшу жолдарын есте сақтады, малдарды суаратын су көздерін іздестірді. Бұған олардың жабайы жануарлар үйірінің (мысалы, киіктердің) маусымдық көшіп журуін бақылап отыруы да көмек болды. Маусымдық жайылымдар мен көшіп-қонатын жолдар, ондағы су көздері туралы мәліметтер ауыздан-ауызға таралып, үрпақтан-үрпаққа беріліп отырды. Көшпелілердің әрбір үлкен туыстас топтарының жайылымдық аумағы қалыптасты.

Алғашқы кезеңде мал үйірлерімен бірге ер адамдар көшті. Әйелдер, балалар мен қарттар тұрақты қоныста қалып, егіншілікпен және үй шаруашылығымен айналысты. Кейін көшу үдерісіне біртіндеп барлығы қатыса бастады. Ақырында ерлер әйелдері мен балаларын қоныста қалдырмайтын болды. Енді отбасылар жүк пен үй артылған арбалармен салт атты малшылардың соңынан еріп жүретін болды.

**Назар аударыңдар!** Көшпелілік (көшпелі малшаруашылығы, номадизм) – шаруашылық түрі. Оның басты сипаты: жыл бойы малды жайылымда бағу; белгілі бір жайылымдық аумақта мал жаю үшін көшіп-қону; көшіп-қонуға тұтас жүрттың қатысуы; малшылықтың – шаруашылықтың ең негізгі түрі саналуы.

Арбаға қос тігіп көшу б.з.б. I мыңжылдықтың ортасына дейін сақталды. Кейін тұтастай технологиялық өзгерістер (құрастырмалы киіз үй, үзеңгі, ер-тоқым мен жаңа шикізат материалдарының пайда болуы) классикалық көшпелі малшаруашылығының қалыптасуына әкелді.

**Ұлы Даладағы ертедегі көшпелілер.** Андрондық мәдениет түрінің орнына сақ-скиф деп аталатын мәдени-тариҳи қауым келді. Ежелгі гректер скифтерді ертедегі көшпелілер деп атаған. Бұл атау Батыс ғылымында қолданысқа енді, мәдени сипаты, шаруашылық түрлері, қарулары, жерлеу салттары мен сыртқы түрлерінің үқсастығына, өнердегі сәйкестіктеріне байланысты кейін барлық көшпелі осы-



Ұлы көш. Суретші Н.Г.Хлудов

лай аталып кетті. Алайда ертедегі гректер, парсылар мен қытайлар Даңада әртүрлі тайпалар өмір сүретінін жақсы білді. Олардың сол кездегі нақты атауларын бізге жеткізді. Соңдықтан қазіргі замандағы Қазақстан ғылымында бұл дәуірді Ұлы Даңаның ортаазиялық бөлігінде мекендейген тайпаның атауымен – *сақ* немесе *сақ-сармат* кезеңі деп атайды.

**Сақтар.** Ертедегі көшпелілер – сақтар, скифтер (*көне парсыша* – сака, *көне қытайша* – сэ) мен сарматтар және Ұлы Даңаның шығыс бөлігіндегі тайпалар туралы тек археологтердің деректерінен ғана емес, сондай-ақ көптеген жазба дереккөз арқылы да білуге болады. Б.з.б. VI ғасырдың сонындағы ежелгі парсы жазбалары – сақтар заманы туралы жазылған ең алғашқы дереккөз. Ежелгі парсы бедерлі суреттерінде сақтардың бейнесі де кескінделген. Екінші жазба дерек Геродоттың еңбектері мен грек-римдік тарихнама дәстүрінде кездеседі. Үшінші дерек б.з.б. I мыңжылдық сонына жататын көнек-қытайлық жылнамаларда баяндалады.

Парсы патшасы I Дарийдің бехистундық жазбаларында оның Орталық Азияға сақ-тиграхаудаларға («шошақ бөрік киетін») жасаған жорығы сипатталады. Олардың үлкен өзен жағалауында өмір сүретіні («Парадарайя»), сол өзенді Дарийдің кесіп өткені баяндалады. Басқа жазбаларда Дарий өз империясының солтүстік шетіндегі мемлекетті «соғдылықтардың сыртындағы сақтар» деп атаған. Сондай-ақ сақтар-

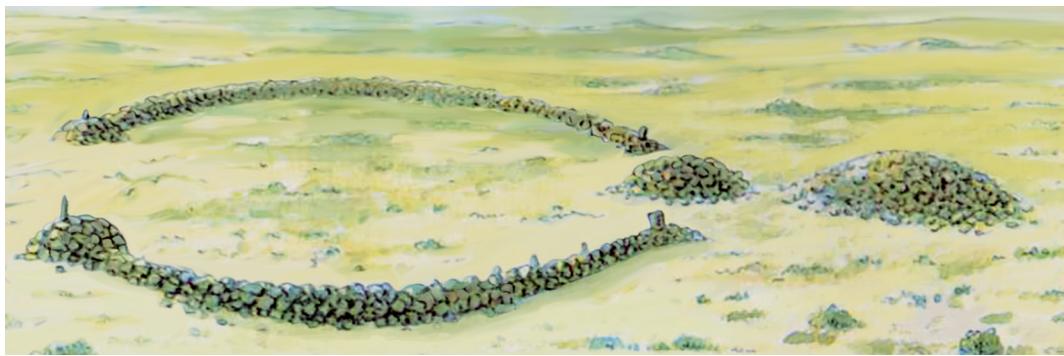


Сақ тайпаларының орналасу картасы

хаомаваргалар туралы да айтылады («хаома дайындаитындар»; басқа аудармасы – «Хаоманы [Құдайын] дәріптеушілер»). Парсылар мен гректер сақтардың өзге де тайпалары: дахтар (дайлықтар), массагеттер, сарматтар (савроматтар), исседондықтар туралы мәлімет береді.

Дарий жүзіп өткен өзен Сырдария болуы мүмкін. Солай болса, ол «бағындырган» өзеннің ар жағындағы сақтар осы өзеннің солтүстік-шығысындағы қазақ даласын мекендейген болып шығады. «Соғдылықтардың сыртындағы мемлекет» деген атау да бұл үстанымды бекіте түседі (қандай тарихи өңір Соғды аталатынын еске түсіріндер). Қазақстанның Оңтүстік және Оңтүстік-Шығыс даласында сақ-тиграхудалар көшіп-қонып жүрген болуы керек (олардың қатарында өйгілі «Алтын адам» болуы да мүмкін). Даҳтар мен массагеттер Сырдарияның төменгі ағысы мен Арал маңын мекендейп, тайпалық одақ құрған. Даҳтардан парн тайпасы (парфян) бөлініп шығып, кейін олар Иранда Аршакидтер империясын құрды. Исседондар Орталық Қазақстанда оқшауланып тіршілік кешті. Сақтар мен оларға туыстас тайпалар Ұлы Дағаның шығыс бөлігі – Шығыс Қазақстанның ғана емес, сондай-ақ Алтай мен Оңтүстік Сібір және Жоңгарияны да мекендейді. Шығыс сақтар енді парсы және гректермен емес, ғұндар мен Орталық Азияның осы аймағын мекендейтін өзге де халықтармен соғыс жүргізді.

Сақтар алғашқы нағыз көшпелі малшылар болды. Олар арба үстіне орналасқан баспаналарымен бірге көшіп жүрген. Азыққа жылқы еті мен қойды, қымыз бен қой сүтін пайдаланды. Сақтар көшпелі өмір



Орталық Қазақстандағы мұртты обалар. Тасмола мәдениеті

сүргендіктен, ешқандай қоныстар салмады. Олардың мәдениеті мен өлеуметтік жіктелуі туралы жерлеу орындары – қорғандар (Шығыс Қазақстандағы Майемер мен Шілікті, Жетісудағы Бесшатыр мен Есік қорғандар тобы және басқалар) бойынша пікір қалыптасты.

Қазақстан аумағынан жүздеген сақ қорғандары табылды. Олардың ең ежелгісі б.з.б. VIII ғасырларға жатады. Ирі қорғандардың диаметрі 100 м-ге, ал биіктігі 17 м-ге дейін жетті (Бесшатыр). Олардың ішіндегі жерлеу орындары Тянь-Шань қарагайының беренелерінен жасалды. Қорғандардың басым көпшілігі ерте кезде-ақ тонауга ұшыраған. Ал сақталып қалғандары сақтар туралы құнды деректер берді. Қорғаннан алтын бүйімдар, қола және қыштан жасалған керек-жараптар, темір қарулар (ақинақ-қанжар, қылыштар, қысқа наизалар, сұңгілер), тері мен ағаштан жасалған бүйімдар табылды. Тіпті киім қалдықтары да кездесіп, сақ киімінің негізгі үлгісін анықтауға үлкен ықпал етті.

**Сақтардың Тасмола мәдениеті** (б.з.б. VII–III ғғ.) Солтүстік және Орталық Қазақстан аумағына тарапалды. Тасмолалық сақтардың (исседондықтар болуы мүмкін) жерлеу құрылыштары мәйітті жерлейтін үлкен қорған мен оның мінген атын көметін жапсарлас шағын қорғаннан тұрады. Шағын қорғаннан шығысқа бағытталып, ұзындығы 20 м-ден 200 м-ге жететін екі доға тектес тас тізбектер тізіледі.

**Назар аударыңдар!** Мұндай «мұртты» қорғандар тасмолалық мәдениеттің өзіндік ерекшелігі болып табылады.

Жерлеу орындарынан жылқы мен қойдың бас сүйектері, сондай-ақ жебенің қоладан жасалған ұштары, ақинақ (қысқа темір семсер), саздан жасалған ыдыстар, құрбандық шалатын тас пен ат өбзелдері кездеседі. Исседондықтарда қазақтың қыстауына ұқсайтын қоныстар болды. Бұл солтүстік сақтардың сұық климатқа бейімделгенін көрсетеді. Қоныстардың қорымының шағын болуы бытыраңқы шаруашылық жүйесін көрсетеді, яғни исседондықтар шағын топтармен көшіп жүрді (қазақ ауылдары сияқты).

**Сарматтар** (Геродот бойынша «савроматтар») – сақтарға мәдениеті жағынан жақын көшпелі тайпалар одағы. Олар Батыс Қазақстанды, Еділ мен Жайық өзендерінің аралығын мекендеген. Б.з.б. III ғасырда олар дах-массагеттердің ығыстырыуымен Ұлы Даланың батыс бөлігін тастап шығады. Жерлеу қорғандарын түрғызу, ақинактар жасау, өнердегі «аң» стилі оларға да тән ерекшелік болды. Сарматтарда егіншілік маңызды шаруашылық түрі болды. Олардың қоғамында өйелдің орны жоғары болды. Сарматтар Орталық Азиядағы сақтар мен Қара теңіз маңындағы скифтерді өзара байланыстыруды.

**Сақтардың әлеуметтік үйімі.** Қарапайым адамдардан айырмашылығы бар патшалар өuletінің қорғандары қоғамда әлеуметтік жіктелуді ғана емес, сақтарда патша өuletterінің болғанын көрсетеді. Жазба дереккөздердің мәліметінше, патша-көсемдер өскери қолбасшылар болған өрі олар дипломатиялық келіссөздер жүргізген. Осындай билеуші текten шыққандар (көсемдер мен ақсақалдар) өскери-тайпалық ақсүйектерді құрады. Олар құнделікті өмірде билік жүргізіп, соғыс кезінде тайпаластарының өскерін басқарды. Сонымен қатар қоғамдаabyzdar тобы да болды. Қөптеген жәдігерлер мен жазбалар сақтар ат құлағында ойнаған жақсы садақшылар болғандығын дәлелдейді. Салт атты садақшылар қаһарлы, жеңілмейтін жауынгерлер болды. Олар өскери жорықтардан бос кезінде қарапайым көшпелі түрмис кешіп, мал өсірумен айналысты. Осы сақтардың әлеуметтік иерархиясының ең төменгі сатысында егінші шаруалар тұруы мүмкін. Өйткені кейір тайпалар егіншілікпен де айналысқан еді.

**Назар аударыңдар!** Әлеуметтік үйімның туыстық үйім, өскери көсемдер мен ақсақалдар беделі, жауынгер-көшпелілердің еркіндігі сияқты белгілері көшпелі өркениетке тән құбылыс еді. Осылайша, көшпелілер өркениетінің ерекшелігіне тек табиғат жағдайына бейімделген шаруашылық түрі ғана емес, әлеуметтік үйімның да ортақтығы тән.

**Корытынды.** Ерте темір дәуірінде қуаңшылыққа байланысты Ұлы Даңада көшпелі малшаруашылығы пайда болды. Бұл Даңала өркениетін айғақтайтын басты белгі еді. Көшпелі малшаруашылығының жартылай көшпелі және жартылай отырықшылық формадан айырмашылығы малдың жыл бойы жайылымда жайылуы және көшкен малдың соңынан бүкіл халықтың белгілі бір үйреншікті бағыт бойынша ілесіп жүруі еді. Көшпелі малшаруашылығы аумағының ұлғауы, сонымен қатар көшпелі өркениеттің таралуы Еуразия даласында үлкен белдеу қалыптастыруды. Көшпелі скиф-сақ-сармат мәдени қауымдастыры б.з.б. I мыңжылдықта Ұлы Даңаның батысы мен орталық бөлігінде басымдыққа ие болды. Ерте көшпелілердің әлеуметтік үйімінің өзіндік ерекшеліктері кейіннен көшпелі өркениеттің ұлгілеріне айналды.

**Өз білімдерінді тексеріндер.**

- Ерте темір дәуіріндегі көшпелілер тарихы туралы негізгі жазба деректерді атаңдар.
- Б.з.б. II мыңжылдық ортасында қалыптасқан көшпелі малшаруашылығының пайда болуының алғышарттарын атаңдар.
- Көшпелілікке (көшпелі малшаруашылығына) анықтама беріндер.

**Картамен жұмыс.**

Сақ тайпаларын атап, картадан олардың қоныстану орындарын шамалап көрсетіндер.

**Ізденимдік жұмыс.**

Тасмолалық мәдениетке қандай қорғандар түрі тән? Қосымша дереккөздерден мұндай қорғандар түргызу не үшін қажет болғанын түсіндіретін болжамды табыңдар.

**Шығармашилық тапсырма (шығын топтар үшін).**

Сақ қорғанынан табылған ерекше олжа туралы таныстырылым дайындаңдар.

**Күрделі тапсырмалар.**

- Хрестоматиядан скифтер мен ғұндарға берілген сипаттаманы оқыңдар. Осындағы жағба дереккөздерден алынған деректер археологтердің деректерімен қаншалықты сөйкес келеді? Қандай дереккөздер шындыққа жақын? Жазбаша ма, өлде археологиялық па?
- Неге көшпелілерге ұжымдық өрекеттер, өзіндік үйымдасу мен тәртіп тән? Бұлар қандай жағдайда қолданылады?

## **§ 11. Орталық Азияның ежелгі мәдениетінің сабактастығы мен өзара ықпалы**

**Бұғынгі сабакта:**

- Шығыс Дала мәдениеті (мыс пен қола дәуірлері);
- Ұлы Дағындық шығыс аймағындағы ерте көшпелілік;
- ерекше жерлеу түрлері нені білдіретіні;
- далалық және отырықшы-егіншілік мәдениеттің өзара ықпалы туралы білеміз.

**Ұлы Дағындық шығыс аймағындағы малшылар мәдениеті (мыс, қола және ерте темір дәуірі).** Қазақстанның шығысындағы Андрон мәдениеті өзімен туыстас **Афанасьев мәдениетімен** қатар өмір сүрді. Олар Шығыс Қазақстан мен Оңтүстік Сібір далаларындағы темірді игерген алғашқы мәдениет болып саналады. Афанасьевтіктер Алтайға, Сібір далаларына қоныс аударып, жергілікті неолиттік түргындармен араласып кеткен қөнешшүңқырлықтар болатын. Мұнда олар аңшылық пен балық аулауды көсіп етіп, мал бағумен айналысты. Олар өздерімен бірге Сібірге

**Кілт сөздер:**

- археологиялық мәдениет
- мәдениеттердің өзара ықпалы
- жерлеу салттары
- ғұрып
- отқа табыну
- өркениет диалогі

металл өңдеу және егіншілік мәдениетін ала келді. Қонешұңқырлықтар мен андрондықтар секілді, афанасьевтіктер қайтыс болғандарды қорғандарға жерледі, сонымен қатар олар арбаларды қолданды.

Б.з.б. II мыңжылдықтың соңында Шығыс Қазақстан, Оңтүстік Сібір және Батыс Монголиядағы Андрон және Афанасьев мәдениеті Ұлы Дағаның шығыс аймағынан келгендер мен жергілікті далалықтардың араласуынан пайда болған Қарасұқ мәдениетіне ауысты. Бұл мәдениет көшпелі малшаруашылығына отпелі кезең болды. Қарасұқтықтар атқа салт мінуді және жайылымда мал бағуды меңгеріп, жартылай көшпелі өмір салтын ұстанды. Олар тіршілікке керектінің барлығын малшаруашылығынан алды. Қарасұқтықтар қару-жарактарына қоланы пайдаланды. Қанжар, пышақ, наиза ұшы түгелімен қоладан жасалды. Қарасұқтық тайпалар дәстүрінде қорғандық жерлеу болмады. Олар қорымдарын тас жәшік секілді жұқа тастан қалады. Төбесін тақтатаспен жауып, оның үстіне топырақ үйді (бұл мәдениетті «тақтатас қабір мәдениеті» деп те атайды).

**Назар аударындар!** Қарасұқ мәдениетінде қорғандарға жерлеу болған жоқ.

Ертедегі темір дәуірінде көшпелі өркениет даланың шығыс аймағында да өркендеді. Көшпелі және жартылай көшпелі малшаруашылығы аңшылықпен және егіншілікпен өзара үйлесім тапты. Шығыстағы көшпелілер біртіндеп темір өңдеу мен салт атқа мінуді меңгерді. Олар арба үстіне орнатылған киіз қостарда өмір сүрді, көшетін кезде оны үлкен жұқ арбаға тиеп көшті (арбамен көшу түрі).

Сақтардың Ұйық мәдениеті ерте темір ғасырында Тува, Шығыс Алтай және Солтүстік-Батыс Монголия аумағында қалыптасты. Бұл мәдениет туралы жуырда I Аржан, V Аржан және II Аржан қорғандарынан табылған құнды жәдігерлерден белгілі. Қорғандардан жерленген адамдар мен көмілген жылқылардың сүйектері, сондай-ақ скиф-саққа тән «аң стиліндегі» түрлі алтын бүйімдар қазып алынды.

Сақтар кезеңінде Оңтүстік Сібір даласында Тағар мәдениеті өмір сүрді. Тағарлықтар өз көсемдерін жерлеу үшін сақтар секілді үлкен қорған тұргызды. Олардың мәдениетін зерттеу үшін мыңдаған Тағар қорғаны мен олар өмір сүрген ондаған қоныс қазылды. Онда көптеген петроглифтер табылды. Тағарлықтардың жерлеу орындарынан жылқылар мен ат өбзелдері кездеспейді. Олар малды қолда ұстамай, жайылымдарда бақты, негізінен, ірі қара өсірді. Қоныстары беренелі ағаштан тұрғызылды. Тағарлық ақсүйектер арбаға орнатылған үйлермен көшіп-қонып журді (сол тұста арбаға орнатылатын киіз үй<sup>1</sup>

<sup>1</sup> Қытай деректерінде бейнеленген ежелгі киіз үйлер б.з.б. I мыңжылдықтың ортасына жатады.

болған). Оңтүстік Сібірдің ежелгі мыс кендерінің басым бөлігі солардың иелегінде болды; тағарлардың алтын түсті қолалары көршілес тайпалар арасында жоғары бағаланды.

Құрылымдық жағынан сақтарға жақын **Пазырық мәдениеті** Таулы Алтай мен Шығыс Қазақстанда өмір сүрді. Бір болжамдарға сөйкес, ол Афанасьев мәдениетінің мұрагері болып саналады. Ал басқа болжам бойынша, жергілікті тайпалардың араласуынан, сондай-ақ Бегазы-Дәндібай мәдениетінің шығыстық элементтері бар қоныс аударушыларының қатынасынан пайда болған. Пазырықшылар көшпелі өмір сүріп, малшаруашылығымен айналысты. Бұл мәдениет туралы маңызды деректерге обаларға (ағаш бөренелерден жасалған қорғандар) зерттеу жүргізу арқылы қол жеткізілді. Мөңгілік тоң жағдайында түрлі бұйымдар мен тату салынған адам мумиялары жақсы сақталып қалған. Б.з.б. VII ғасырдың ортасында қазіргі Монголияның шығыс және оңтүстік-шығыс аумағында қорымдардың жаңа түрі пайда болды. Ертедегі көшпелілер қалдырған бұл ескерткіштерде сақ мәдениетінің ешқандай белгілері жоқ. Бұл көшпелі мәдениет этникалық жоғары сипат алғанын көрсетеді. Даланың бұл бөлігіндегі ертедегі көшпелілер тарихы қытай дереккөздері арқылы зерттелуде. Қытайлар өртүрлі тайпалы көшпелілерді «солтүстіктегі варварлар» деп атады. Қытайлықтар «солтүстіктегі варварлармен» соғыс жүргізіп, олардан қорғану үшін Ұлы Қытай қорғанын тұрғызды. Қытай өркениетінің өнімдеріне қол жеткізу үшін көшпелілер отырықшы халыққа жылқы, қой, яғни мал өнімін апарып, олармен айырбас саудасын жүргізді. Осылайша көшпелі өркениеттің қалыптасуының ерте кезеңінде-ақ отырықшы-егіншілік өркениетпен өзара қатынас сипатын қалыптастыруды.

**Орталық Азиядағы далалық және отырықшы-егіншілік мәдениеттер арасындағы өзара ықпалдастық.** Даланың солтүстігі мен оңтүстігі арасында және егінші аймақтарда өзара қарым-қатынас тұрақты түрде дамып отырды. Ол андрондықтардың және олардың далалық ізбасарларының оңтүстікке жылжуы барысында байқалды. Осылайша Хорезмде б.з.б. XV–XI ғасырларда шыққан тегі тазабагъябық болып табылатын андрондық мәдениет болды. Әмударияның төменгі сағасында орналасқан малшылар біртінде суармалы егіншілікке көшіп, Хорезмнің егіншілік өркениетін қалыптастыруды.

Тянь-Шаньның қола мәдениеті андрондық болды. Қырғызстандағы Арпа өзенінің алқабында 3600 метр биіктікте андрондық қорымдар анықталды. Одан Федоров үлгісіндегі қыштар мен қола әшекейлер табылды. Қорымнан күл мен өртеудің өзге де іздері анықталды. Қорымның биік тау басында болуы осы мәдениет өкілдерінің тауда мал бағумен айналысқаның дәлелдейді, өйткені қорым жаздық жайлauда орналасқан. Далалық қола мәдениетіне тән белгілері бар көптеген қорым Батыс Ферганадан табылды.

Көптеген андрондық қорымдар (мысалы, Тигровая Балка) тәжік-стандық **Вахш мәдениетіне** жатады. Бұл мәдениетке катаомбалық түрдегі<sup>1</sup> андрондық жерлеу және қышшы құралы арқылы айналдырып жасалған маргиандық керамикалық үлгі тән. Вахш мәдениеті маргиандықтардың Тәжікстан тауларына бейімделуі нәтижесінде пайда болған. Бұрынғы егіншілер тауда мал өсірумен айналысты, оларға осында келген далалықтар үлкен ықпал етті.

Орталық Азияның оңтүстігінен табылған қорымдар мен қоныстар өркениеттердің өзара ықпалы мен мәдениеттердің байланысын көрсетеді. Далалықтарға дейін отырықшы егіншілерде отқа табыну болмаған. Федоров кезеңінде отқа табыну Қазақстан аумағында өмір сүрген тайпалар арасына кең таралған болатын. Осы діни ғұрыптың Тәжікстанға жетуін өртеу салты мен жерлеуден және күн таңбасы болуынан көреміз.

Өзбекстандағы **Сапаллин мәдениеті** де өзара ықпалдастықтың тағы бір үлгісіне жатады. Олардың жерлеу ғұрыптарында далалықтарға тән салттар (мәйітті өртеу, от ғұрыптары, жануарларды құрбандағы шалу) мен андрондықтарға тән жерлейтін орынды таспен қалау секілді ерекшеліктер көрініс береді. Мұның барлығы ерте кезеңдегі отырықшы-көшпелілер арасындағы «өркениеттердің сабактастығын» көрсетеді.

Ұлы Дағаның солтүстік қызыр шетінде де байланыстың тағы бір аймағы болды. Онда далалықтар мен орман халықтары арасында өзара байланыс орнады. Афанасьев мәдениетінің мысалынан белгілі болғандай, далалықтардың қоныс аударуының нәтижесінде, Оңтүстік Сібірде малшаруашылығы, егіншілік және металл қорыту алғаш рет қолға алынды. Жайық және Сібір мәдениеттері Ұлы Даға мәдениетінің ықпалына түсті. Мысал ретінде венгрлердің ата-бабалары – угорлар ұстанған **Сарғат мәдениетін** келтіруге болады. Үлкен қорғандар мен қорымдар<sup>2</sup> бұл мәдениетке тән.

**Қорытынды.** Осы және алдыңғы параграфтардан энеолит, қола және ерте темір дәуіріндегі далалық малшылар мәдениеттерінің бір-бірімен сабактас екендігін және өзара ықпалдақсандығын көреміз. Археологтердің көп жағдайда қай мәдениет қандай мәдениеттің белгілерін иеленгендігін, қандай белгілер барлық мәдениет түрлеріне ортақ немесе айрықша екендігін анықтауына мүмкіндігі бар. Қорғандық жерлеу энеолит, қола және ерте темір дәуірлеріндегі далалық көшпелілер мен жартылай көшпелі мәдениеттің басым бөлігінің ортақ белгісі болды. Орталық Азияның оңтүстігіндегі көптеген археологиялық мәдениетте далалық ықпалдың іздері бар. Бұл – тұрақты «өркениеттер сабактастығының» көрінісі.

<sup>1</sup> Катаомба – жер астындағы құрылышқа аппаратын дәліз (қорған астында орналасқан) жерлеу орны.

<sup>2</sup> Бұл жерлеу орындарынан шығу тегі шетелдік Үндістан және Ежелгі Мысырда жасалған әшекейлер табылды. Бұдан сарғаттықтар Ұлы Жібек жолының солтүстік тармағындағы сауда жолына бақылау орнатқан деген болжам жасауға болады.

## **Өз білімдерінді тексеріндер.**

1. Б.З.Б. III-II мыңжылдықтың соңында Шығыс Қазақстанда қандай археологиялық мәдениет өмір сүрді? Еске түсіріндер.
2. Далалық өркениет Орталық Азия аймағындағы отырықшы-егіншілік өркениетке қаншалықты ықпал етті?
3. Оқыған параграфтардан мысалдар келтіріндер: а) малшаруашылығынан егіншілікке өту; ә) егіншіліктен малшаруашылығына өту; б) жайылымда бағылатын малшаруашылығы; в) қолда бағу (жартылай көшпелі) малшаруашылығы; г) көшпелі малшаруашылығы.

## **Картамен жұмыс.**

Картадан тауып көрсетіндер: 1) Қөнешүңқыр мәдени-тарихи қауымдастық; 2) Афансьев мәдениеті; 3) Андрондық мәдени-тарихи қауымдастық; 4) Бегазы-Дәндібай мәдениеті; 5) Қарасүк мәдениеті; 6) Тағар мәдениеті; 7) Тазабагъяб мәдениеті; 8) Пазырық мәдениеті.

## **Ізденимдік жұмыс.**

Ұлы Қытай қорғаны қашан тұрғызылды? Оны тұрғызуға кім мүдделі болды? Құрылыштың мақсаты не? Бұл монументалды құрылым нені байқатады?

## **Шағын топтарға арналған шығармашылық тапсырма.**

Оқулық материалын пайдалана отырып, осы параграфта немесе 8- және 9-параграфтарда аталған екі археологиялық мәдениетті өзара салыстырып, таныстырылым дайындаңдар.

Назар аударындар: 1) қоныстану орны; 2) археологиялық дәуірдің уақыты; 3) басқа мәдениеттен пайда болу болжамы; 4) шаруашылық түрі және малдың құрамы; 5) баспанан мен қоныстың түрі; 6) жерлеу салты.

## **Құрделі тапсырма.**

Осы және өткен екі параграфтағы материалдарды пайдалана отырып, энеолит, қола және ерте темір дәуірінде Ұлы Далада болған өртүрлі мәдениеттердің жерлеу салттарын салыстырындар. Мәдениеттің сабактастығы неден көрінеді? Айырмашылықты қалай түсіндірер едіндер? Қарасүк мәдениетіндегі жаңа жерлеу түрінің пайда болуы нені білдіреді?